

TANULMÁNYOK

N. KISS ISTVÁN

NEMES KATONÁK ÉS KATONAPARASZTOK A ZRÍNYIEK MURAKÖZI URADALMÁBAN, 1638—1720

(Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéséhez)

Gazdasági háttér

A 15 éves háború (1593—1608) katonai értelemben a felek általános kimerülésével ért véget, az ország nagy részét továbbra is megtartották a törökök és a Habsburg kormányzat államcsődbe került.¹ Pénzhiány miatt az 1608. évi békekötés után szélnek eresztették a zsoldos csapatok zömét. Később, a harminc éves háború megindulásakor, a Habsburg-hadsereg többségét kivonták az országból s a Német-római császárság hadszíntereire küldték.

1641-ben Eszterházy nádor a végvári rendszer helyzetéről írt *Opinio*-jában² már olyan hadrendet tüntet fel, amelynek tényleges létszáma legfeljebb 30—40%-a volt a hivatalos hadrendi kimutatásnak. A kor körülményei között modernnek számító zsoldos katonaságból a bécsi Haditanács a kívánt létszámnak csak egy töredékét tudta a végvárakban tartani. Tovább rontotta a helyzetet a harminc éves háború már jelzett hatása, majd a franciák Rajna-vidéki terjeszkedése. A meggyengült végvári rendszer logikus következményeként a határvédelem terhének jó részét az érdekelt nagybirtokosoknak kellett magukra vállalniuk.

Zsoldos katonaságot persze ezek a nagybirtokosok sem tudtak tartani. Bár ismerünk a 16. századból néhány olyan mágnást (Nádasdy, Batthyány, Zrínyi) akik hajdú és huszár csapatokat tartottak zsoldjukban, de csak a király pénzügyi támogatásával. E pénzsegélyek elapadásával már arra kényszerültek, hogy katonáikat letelepítsék és földdel jutalmazták. A hajdú név a 17. században a hadköteles szabadparaszt fogalmával azonosult és a katonaparasztokat — regionálisan különböző jogaik és kötelezettségeik ellenére is — a Felső-Tisza vidékétől a Muraközig mindenütt hajdúnak nevezték.³ A lovaskatonák azonban, akiket már országosan huszárnak neveztek, csak részben kerültek ki a hajdúk közül. 1600 előtt ezt a szolgálatot az uradalmi hadszervezetben az évi zsoldban tartott nemes familiárisok látták el, de a 17. században a nagybirtokosok rátertek a szolgálat földdel való jutalmazására. Egy-egy nemes több-kevesebb pusztatelket, vagy curiális földet kapott azért, hogy személyében, esetleg néhány em-

1 N. Kiss, *István: Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauerntum. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Ed. O. Pickl, Graz, 1971. 237—296. o.*

2 *Opinio seu discursus palatini circa conservationem regni et confinium ejusdem. Viennae 12. decembris 1641. In: Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Eds. Marczali, Henrik—Mika, Sándor—Angyal, Dávid. Budapest, 1901. 555—571. o.*

3 *Rácz István: A hajdúk a 17. században. Debrecen, 1969. 215 o.*

berével, lóra üljön és hadba vonuljon az illetékes főúr parancsára. Jó példája ennek a fejlődésnek, amely sajátos vagyoni átrendeződéssel járt — hiszen az uradalom birtokterületének jelentős részét a szolgáló nemesek kezére kellett, hogy adja — a Zrínyiek Muraközi uradalma a 17. század első harmadában.

Körülbelül egyidőben azzal, hogy Eszterházy nádor oly élesen rámutatott a végvári erőrendszer hiányosságaira, a muraközi uradalomban már a szolgáló nemesek katonai szervezetének teljesen kifejlett formájával találkozunk.

Summalisták és beneplacentáriusok, 1638

A Zrínyi-vagyon 1638. évi, ún. birtokfelosztó iratában — az idősebb testvér, Zrínyi Miklós és az ifjabb testvér, Zrínyi Péter között — a muraközi uradalom jobbágyságának, majorságainak, erdeinek, malmainak stb. szétválasztása után személyenként felsorolják az uradalomhoz tartozó summalista, illetve beneplacentárius nemeseket.⁴ Ezek részben nemes familiárisok és servitorok, részben olyanok, akik a nagybirtokos engedélyével, kölcsön fejében, uradalmi földet szereztek.⁵ A summalista és beneplacentarius birtokosok katonai jellegét nem minden kutató ismerte fel.⁶ Kétségtelen, hogy az 1638. évi iratban csak vagyonusukat jelzik és a katonai terhet nem említik, viszont az 1672., 1682., 1692., sőt még az 1720. évi mustrajegyzékek, értékbecslések és urbáriumok is részletesen feltárják katonai szolgálatuk elvi és gyakorlati rendszerét.⁷

A *summalisták*, mint már jeleztük, jómódú nemes birtokosok voltak (nobiles possessionati), akik az uradalomtól bizonyos zálogos földeket szereztek. Tekintve, hogy az ilyen zálogbirtokért meghatározott summa pénzt adtak, az uradalomhoz fűződő kapcsolatukban summalistáknak nevezték őket a korabeli iratokban. Jogilag nézve ezek a summalisták természetesen *zálogbirtokosok* voltak. A muraközi uradalomban a summalistákat katonai szolgálatra kötelezték s így csoportjuk fontos és állandó jellegű részét képezte az uradalmi hadszervezetnek.

A már szintén említett *beneplacentáriusok* ugyancsak nemesi származásúak voltak, akik szerény, vagy teljesen jelentéktelen jószáguk mellett ún. szolgálati birtokot kaptak az uradalomtól. Ennek fejében katonai, néha igazgatási szolgálattal tartoztak az uradalomnak. Szolgálati birtokuk miatt gyakran *szolgáló nemeseknek* is nevezték őket.

A summalista, illetve beneplacentárius elnevezést a muraközi uradalom gazdasági irataiban az egész 17. század folyamán azonos formában és következetesen használták. A *nemes katonák* megjelölésen az egész korszakon át mindig summalistákat és beneplacentáriusokat kell értenünk.

Azok a katonák, akiket a summalistáknak és beneplacentáriusoknak, személyes szolgálatukon kívül, ki kellett állítaniuk, szinte kizárólagosan paraszti eredetűek voltak. A summalisták jobbágyaik egy részét mentesítették és privilégiumokban részesítették, hogy katonaparasztként hasznosíthassák őket. Ezek szerint a summalisták és beneplacentariusok által kiállított csapat túlnyomó

⁴ Valamennyi 1638. évi adat OL (Országos Levéltár) NRA 1445/7. Filmtár 5099. doboz.

⁵ „Praeterea ex nobilibus familiaribus ac aliis servitoribus tam iis, qui bona sub summis pecuniariis, quemadmodum qui ex beneplacito eorumdem comitum possiderent”. (4. jegyzet) — A zálogbirtokkal járó katonai szolgálat terhére a Batthyány-birtokokon is említik. *Varga J. János*: Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI—XVII. századi Batthyány nagybirtokon. Történelmi Szemle, 1976. No 1—2., 102—122. o.

⁶ Adamček, Josip: A nemes zálogbirtokosok és uradalmi szolgáló nemesek csoportjáról beszél ugyan, de katonai szolgálatukat nem jelzi. *Adamček, Josip*: Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII. stoljeću. Radovi (Zagreb), 2:1972., passim.

⁷ Monumenta Zrínyiana. (MZ) Pars oeconomica, Tomus II. Szerkesztő N. Kiss, István. A 7., 8. és 17. számú irat. (Sajtó alatt) — Az 1692. évi uradalmi értékbecslés: Történelmi Tár, 1896. 529—559. o.

többsége de facto *parasztokból* állt, azaz az uradalmi hadszervezet, a summalista-beneplacentárius rendszer keretében szolgáló fegyveresek zöme, nem nemesekből, hanem parasztokból tevődött össze.

Ez a summalista-beneplacentárius rendszer sokba került az uradalomnak, amely a 17. század derekától fogva mind határozottabban a nemes katonaság leépítésére törekedett. Mint azt az 1672., 1682. és 1692. évi összeírások bizonyítják, mind a nemes katonák száma, mind a kezükön levő zálogbirtokok területe rohamosan csökkent. A nemes katonák szerepét az uradalmi hadszervezetben a katonaparasztok vették át.

A *katonaparasztok* jobbágyok voltak, akiket az uradalom emelt ki a jobbágy-sorból (milites ex rusticis facti), teljesen kikapcsolva ezzel a nemes katonák közvetítő szerepét az uradalmi hadszervezetben. E rendszerben a jobbágyból szabadparaszt lett, akinek a telke után — katonai szolgálatán kívül — korábbi állami és földesúri terheinek és szolgáltatásainak csupán elenyésző részét kellett teljesítenie. A paraszthajdú, paraszthuszár és parasztkatona elnevezések egyaránt a katonaparaszti állapotot kifejező névvariánsok.

Az 1672. évi muraközi katonai mustrajegyzék címe a következő: „A Muraközi sziget azon nemeseinek összeírása, akik *tekintettel az általuk bírt jószágra* és a jobbágyi munkától mentesített falvak lakosainak összeírása, akik (tekintettel mentességükre) a Sziget állandó fegyveres védelmére kötelezettek”. Magában az iratban a summalistának nevezett zálogbirtokos nemesnél meghatározzák a birtokolt föld nagyságát — jugerumban vagy sessioban —, majd közlik, hogy „ennek fejében hány lovast kell kiállítania”.⁸ A summalista nemcsak zálogbirtokos, hanem uradalmi katonai szolgálatra kötelezett nemes is, aki vagy saját személyében, vagy több huszár kiállításával szolgál az uradalom birtokosának. Az irat bejegyzései ismételten rávilágítanak erre a kettősségre, így pl. Darabos Miklós úr esetében, aki 396 jugerum szántó és 10 kaszálónyi rét fejében 4 huszárt tartozott kiállítani. Darabos Miklós már 1638-ban is summalista, akinél akkor 12 egész telek, 1 negyedtelek és egy fél zsellérhely van zálogban (összesen 394 jugerum szántó) és aki ezt a zálogbirtokot 1672-ben is kezében tartja. Ugyanő megszerezte rokona, néhai Darabos Lajos 160 jugerumra rúgó curiáját is; „ezt a curiát Darabos úr arendában bírja s külön e javak után két huszárral tartozik szolgálni”.⁹ A summalisták akármekkora jószágot is vettek zálogba az uradalomtól, egyidejűleg *katonai szolgálatra is* kötelezték magukat, s ezt a szolgálatot mind a Zrínyi grófok, mind később a királyi kamara be is hajtotta rajtuk. Mellettük szerepelnek a nagybirtokos kegyéből (ex beneplacito) földet kapott beneplacentáriusok, akik, mint szolgáló nemesek, eleve katonáskodásra voltak kötelezve. Ezek jó része személyesen szolgált az uradalmi seregben, mert jószágaik sokkal szerényebbek voltak a summalistákéinál.

Tisztázva a summalisták és beneplacentáriusok katonai szerepét, vizsgáljuk meg most *súlyukat és jelentőségüket* az uradalom *birtokszervezetében*. A zálogba adott, vagy a szolgáló nemeseknek juttatott birtokrészek 1638-ban rendkívül különböző nagyságúak voltak, esetenként fél sessio, illetve 22 sessio között ingadoztak. Ez — a kb. 2000 négyszögöles horvát holddal számolva — a birtoknagyságnak 16 holdtól közel 700 holdig terjedő hullámzását jelzi. Összesítve a summalistákat és a beneplacentáriusokat mindkét birtokrészben, a következő megoszlást kapjuk.

8 „Conscriptio... nobilium Insulae Muraköz respectu bonorum (!) per eosdem possessorum, etiam certorum pagorum a laboribus colonialibus exemptorum...”, továbbá „pro defensione Insulae semper arma capere obligatorum...” Bejegyzés: „pro quibus intenter equites No 2”. MZ, 7. irat 1. és 16. paginája.

9 „quam curiam etiam Dominus Darabos ex arenda possidet, alias de his quoque bonis tenetur servire in equibus 2”. MZ, 7. irat 31. pagina.

Summalisták a Muraközi uralomban, 1638

birtoknagyság (sessio)	birtokos	terület (sessio)	átlagbirtok (sessio)
0,0— 2,0	18	21,12	1,17
2,0— 5,0	24	83,30	3,47
5,0—10,0	24	160,35	6,68
10,0 fölött	16	235,41	14,71
	82	500,18	6,01

A summalistáknak feltűnően sok föld van a birtokában, a csoportnak kb. a fele az átlagnak tekinthető 6 egész teleknél több földdel rendelkezett. Csupán 22⁰/₀-uk tartozott a kis birtokúakhoz, 1,17 sessió átlaggal, s ezek — ha csak nem volt nagyobb saját vagyonuk — feltehetően személyesen szolgáltak az uradalmi katonaságban. A nagy zálogbirtokosoknál viszont, ahol az átlagbirtok 14,7 egész telket tett ki, a summalisták paraszti származású huszárokat ültettek nyeregbe, hogy katonai kötelezettségüknek eleget tegyenek.

A beneplacentáriusok megoszlása az alábbi képet nyújtja:

Beneplacentáriusok a Muraközi uradalomban, 1638

birtoknagyság (sessio)	birtokos	terület (sessio)	átlagbirtok (sessio)
0,0— 2,0	98	91,89	0,95
2,0— 5,0	24	73,84	3,07
5,0—10,0	10	66,36	6,64
10,0 fölött	—	—	—

A szolgáló nemesek földdel való ellátottsága a summalistákénál lényegesen szerényebb. A 10 egész teleknél nagyobb birtokkategória pl. egyszerűen hiányzik náluk és a csoport 74⁰/₀-ának átlagosan egy sessio alatti terület van csak a kezén. A beneplacentáriusok túlnyomó többsége, minden négy közül három, aligha volt gazdaságilag abban a helyzetben, hogy maga helyett katonát állítson, s így katonai szolgálataikat személyesen teljesítették.

A zálogbirtokosok elég jelentős része azonban szolgáló nemesi birtokkal is rendelkezett: 23-ukat mind a summalista, mind a beneplacentárius listán megtalálhatjuk. Ezek a kettős birtokosok 119,89 sessio zálogbirtok mellett 59,35 sessio szolgálati földdel is rendelkeztek. Az egész csoportra jellemző birtokátlag megközelíti a nyolc sessiót. Az a körülmény, hogy a summalisták jelentős része pénzkölcsön fejében zálogba kapott birtoka mellé még szolgáló nemesi sessiót is vállalt, jelzi, hogy a katonai szolgálat kötelezettsége egyaránt terhelte mindkét birtoktípust. A 23 kettős birtokos közül tizenhatnak nagyobb volt a summalista, hetüknek viszont a beneplacentárius jellegű birtokrésze; döntő többségük — 23-ból 19-en — a vagyonos nemesekhez tartozott, földjük az 5, illetve 10 sessio integránál nagyobb birtokkategóriába tartozott. A 212 főnyi birtokos csoport így a valóságban 189 birtokosra csökkent és a kettős birtokosok 13⁰/₀-os rétegére jutott a nemesek kezén levő uradalmi földvagyon 24,5⁰/₀-a, ami világos jele a felhalmozásnak a szóban forgó rétegnél.

Összegezve a summalisták és beneplacentáriusok helyzetét a muraközi uradalomban 1638 körül, a következőket állapíthatjuk meg.

a) A Zrínyi grófok az uradalom telekállományának nagy részét — mint zálog-, illetve szolgálati birtokot — a *katonáskodást vállaló helybeli nemesek ke-*

zére adták. Ez a birtokállomány 212 birtokrészt jelentett 189 birtokossal, az alábbi megoszlásban:

59 summalista	380,29 sessio integra
23 summalista és beneplacentárius	179,24 sessio integra
107 beneplacentárius	172,74 sessio integra
<hr/>	
	732,27 sessio integra

b) Az uradalomhoz tartozó birtokos nemesek java része, kb. 110 fő, csak egy egész telek körüli birtokkal rendelkezett, ami nem tette lehetővé, hogy maga helyett mást küldjön az uradalmi seregbe. Ezek a birtokosok, akik főleg a beneplacentáriusok közül kerültek ki, *személyesen* szolgáltak. A gazdagabb zálogbirtokosok azonban, akiknek több huszárt kellett kiállítaniuk, felszabadították néhány jobbágyukat, s azokat, mint *katonaparasztokat*, az uradalom szolgálatára rendelték. A katonáskodás fejében a nemeseknek juttatott zálog- és szolgálati birtok egy része után a de facto katonai szolgálatot már katonaparasztozok teljesítették!

c) A muraközi uradalom katonai védelme minden más célt háttérbe szorító szükségyszerűség lett a 17. század elejére. Így alakult ki az az 1638-ra már megszilárdult rendszer, amelynek keretében közvetlenül az uradalom birtokában 295,3 egész telken 1135 jobbágy család maradt, míg 1500—1600 parasztesaládot, 732,27 sessio integrá-n, a 189 zálogbirtokos és szolgáló nemes tartott a kezében. 1638-ban az uradalom föld-, illetve népességállományának 73,8—58,3⁰/₀-át zálogba adták, hogy a birtok állandó katonai védelmét biztosítsák.

Katonaparasztság, 1672

Az uradalom katonai szervezetének további fejlődését az 1672. évi urbárium és értékbecslés, valamint a kamarai birtokrész nemesi és paraszti katonaságáról készült kimutatás tárja elénk.¹⁰ Eszerint a kamarai uradalom területéből 209 sessio volt a summalista és beneplacentárius nemesek és kb. 260 sessio a kamara közvetlen birtokában. Úgy tűnik, hogy a közbeeső három és fél évtized alatt az uradalom visszaszerezte (vagy éppen elkobozta) a zálogbirtokok egy részét. Az uradalom népes telkeit figyelembe véve¹¹ 1672-ben a kamarai rész már 59⁰/₀, szemben a zálogbirtokosok 41⁰/₀-ával. Ez a helyzet már csökkentette a zálogbirtokosok és a szolgáló nemesek katonai szerepét. A katonai kimutatás minden summalista, illetve beneplacentárius esetében pontosan rögzítette annak földvagyonát és katonai terhét. A szóródás semmivel sem kisebb annál, mint amit az 1638. évi összeírás mutat. A 400—500 jugerumos summalistától a 16 jugerumos beneplacentárius nemesig mindenféle birtoknagyságra akad példa a mustrajegyzékben. Összegezve a vagyon és a katonai teher arányát az alábbi csoportokat különböztetjük meg:

¹⁰ A vonatkozó adatokat lásd az MZ 5. és 7. iratban. Továbbá *N. Kiss I.: Gesellschaft... i. m. Uő: Katonaparasztság. Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 319—330. o.* — A Batthányi birtokokon is szerepeltek katonaparasztozok. *Varga J. J.: Katonáskodó... i. m.*

¹¹ Figy elmen kívül hagyva e számításoknál az uradalom allodiális, illetve curialis földjeit, a pusztatelkeket, az elbozótosodó tt és elmocsarasodott szántókat és irtásföldeket.

birtokos	szántó	rét	erdő	sessio
22 summalista	3 115,3	102,7	58,3	102,4
24 beneplacentárius	2 395,3	88,4	31,0	78,6
16 beneplacentárius	521,0	37,6	—	17,4
4 hajdú-vajda	99,3	7,3	—	3,3
66 birtokos	6 130,9	236,0	89,3	201,7

A summalistáknál egy birtokosra csaknem 5 sessio, a szolgáló nemeseknél valamivel több, mint 3 sessio esett. Ugyanakkor a személyesen katonáskodó beneplacentáriusoknál az átlagos birtok már csak valamivel több, a hajdú-vajdáknál valamivel kevesebb, mint egy egész telek. A 46 jómódú birtokos nemes a 181 sessióval együtt 242 jobbágycsaládot is birtokába kerített. Ez az arány — ti. egy egész telekre 1,3 familia — arra utal, hogy az elzálogolt birtokállományban már sok telek üresen állt. 1672-ben ugyanis a muraközi uradalomban átlagosan már 4 jobbágycsalád esett egy sessióra.

Vizsgáljuk meg most, miként változott a fenti vagyoni kategóriák szerint az egy katona kiállításához szükséges birtokrész, azaz mibe került az uradalomnak egy summalista, vagy beneplacentárius huszár tartása?

- 22 summalista kiállított 52 huszárt; átlagosan 1,96 sessióért
- 24 beneplacentárius kiállított 50 huszárt; átlagosan 1,57 sessióért
- 16 beneplacentárius kiállított 16 huszárt; átlagosan 1,08 sessióért
- 4 hajdú-vajda kiállított 4 katonát; átlagosan 0,82 sessióért.

Összesen 122 katonát állítottak ki 201,7 egész telek fejében, azaz egy harcos — zömmel huszár — 1,65 sessiójába került az uradalomnak, több, mint 50 horvát hold lekötésébe. Ez a nemesi zálog- és szolgálati birtokra épülő katonaság, bár a környék nemességét egyértelműen az uradalomhoz kapcsolta, arra rendkívül nagy anyagi terhet rótt. A Zrínyi-birtokokon jól ismert másik katonatípus, a *vlachok* — pl. a Zrínyi Miklós-féle birtokrészen — mint félnomád nép, nehezen volt letelepíthető; ha katonailag hasznosnak bizonyultak is, nem igen illeszkedtek be egy fejlett uradalom gazdasági-szociális kereteibe. A vlach katonai szervezet elégtelen és megbízhatatlan lett volna a sűrűn lakott Muraköz védelmére.

Ilyen feltételek között jelent meg az uradalomban a védelem feladatát olcsóbban és nagyobb tömegben biztosító *katonaparasztság*. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy már a summalista-beneplacentárius lovasság jó része is katonaparasztkból állt, mert az említett 122 huszárból csak 20—25 szolgált személyesen, a többit a zálogbirtokos maga helyett jobbágjai közül állította ki, de az ilyen parasztkatona már kedvezmények, kiváltságok fejében szolgált. Természetesen és magától értetődően adott volt így az uradalom számára a megoldás útja, a katonaparasztk közvetlen kiemelése a jobbágyságból, a summalista illetve beneplacentárius nemesek közreműködése nélkül.

1672-ben már a közvetlenül szolgáló katonaparasztk adják az uradalmi fegyveres erő zömét, s ezt a szervezetet a királyi kamara csak átvette és fenntartotta a Zrínyi-vagyon elkobzása után, felépítői és megszervezői azonban a 17. században a Zrínyi grófok voltak. A kamarai birtokrészen a parasztkatonák helyzete és viszonyai 1672-ben az alábbiak szerint alakultak.

	szántó, jug.	rét, jug.	sessio összes	sessio átlag
82 paraszthuszár	1007,0	87,0	33,87	0,41
180 paraszthajdú	766,75	79,75	24,46	0,14
összesen	1773,75	166,75	58,33	0,22

Továbbá még 100 olyan hajdúval rendelkezett az uradalom, akiket külön földjuttatás nélkül, városi (oppidum) kiváltságaik fejében Csáktornya és Perlak mezővárosok állítottak ki.

A katonaparasztok telke gyakorlatilag *mentesült* a földesúri, illetve az állami adótól, mindössze néhány napi fuvarozási és szénakaszálási robottal tartoztak. A huszárok saját lovon szolgáltak, de fegyvert, felszerelést, katonarvosi gondozást az uradalomtól kaptak. Nehéz nem túlbecsülni a katonaparaszti állapot jelentőségét: az uradalom felszabadította jobbágysága jelentős részét a feudális terhektől és szolgáltatásoktól, gyakorlatilag csaknem szabadparaszti szintre emelte őket és külön jogállású fegyveres csoportot szervezett belőlük.

Értékelve a kamarai birtok katonai szervezetét, megállapíthatjuk, hogy a zálogbirtokos és szolgáló nemesek, akik a katonai célra leköötött földvagyon 77⁰/₀-ával rendelkeztek, állították ki a fegyveres erő 25⁰/₀-át, míg a katonaparasztok, a fenti földállomány 23⁰/₀-ának birtokában, a katonák 75⁰/₀-át adták! A Zrínyi Adám-féle birtokrészről nincsenek korabeli adataink, de mint azt az 1692. évi kamarai értékbecslés bizonyítja, a katonaparaszti szervezet ott is túlsúlyba jutott a summalisták és beneplacentáriusok rendszerével szemben. Együtt a két birtokrészen, tehát az egész Muraközben, 800—900 főnyi, 85—90⁰/₀-ában katonaparasztokból álló fegyveres erő állt készenlétben. Ez a szám az 1670 körüli teljes paraszti és mezővárosi népesség 20—25⁰/₀-át tette ki.

Összegezve: döntőnek bizonyult a katonaparasztság elterjedésében az a tény, hogy a summalista és beneplacentárius nemesi rendszerben egy katonáért átlagosan 53 jugerum (37 ha), egy paraszthuszárért viszont csupán 13 jugerum (9 ha) és egy paraszthajdúért csak 4,5 jugerum (3 ha) földet kellett lekötni. A katonaparaszti rendszer az uradalom számára lovasoknál négyszer, gyalogosoknál tizenkétszer volt olcsóbb, mint a nemesi katonaaállítás.

1638-hoz képest az uradalom katonai szervezete jelentősen átalakult és ez a változás 1672-ben már világosan felismerhető. A katonaaállításra kötelezett summalista és beneplacentárius nemesek kezére adott vagyon erősen csökkent, a népes telkek kb. 45⁰/₀-ára. Ekkorra már katonaparasztokból állt az uradalmi haderő háromnegyed része és ezek a parasztkatonák összehasonlíthatatlanul kisebb terhet jelentettek az uradalomnak, mint a zálogbirtokos és szolgáló nemesek alakulata. A *fejlődés trendje kettős*: az uradalom egyrészt kisebb vagyoni áldozattal mind több katonaparasztot igyekszik fegyverbe állítani, másrészt a nemesi katonaaállítás volumenének csökkentésére törekszik. Ennek során több summalistát csak zálogbirtokossá tettek, azaz a katonai szolgálat alapját képező birtokrészeket visszavonták tőlük, másoktól viszont az egész zálogbirtokot visszaváltották, hogy később azokat magasabb áron értékesíthessék. A zálogbirtokok helyzetét már nem annyira katonai, hanem pénzpolitikai szempontból mérlegelte a muraközi uradalom praefectura. E trend további érvényesülését az 1692. és 1720. évi összeírások adatanyaga messzemenően igazolja.

Végül utalnunk kell arra a sajátos körülményre, hogy a zálogbirtokos és szolgáló nemesek kezén levő földbirtok kb. 40⁰/₀-a nem jobbágytelki, hanem *curia-*

lis és *allogdiális* eredetű volt.¹² Eszerint a nemesek birtokában tartott közel 210 egész teleknek megfelelő területből csak 116 sessiót tesz ki a valóban jobbágytelki föld, a másik 84 sessio nagyságú terület olyan kisebb curiák, vagy korábbi allodiumok állományából került ki, amelyeket pl. az 1672. évi értékbecslés és inventár nem is tüntetett fel.

Katonaparasztság, 1682

Az 1682. évi mustrajegyzék ugyancsak az uradalom kamarai birtokrészére vonatkozik, de már nem tünteti fel olyan részletesen a nemesek, illetve katonaparasztok birtokviszonyait. A 10 évvel korábbi 484 névvel szemben a katonalistán most csak 392 név szerepel,¹³ azaz kb. 20⁰/₀-kal kevesebb. Nem tudjuk azonban, mi lett a két oppidum — Csáktornya és Perlak — által kiállított 100 hajdúval, akiket az előző kimutatásban még említettek, itt azonban már nem. Talán azért hagyták ki őket, mert a mostani mustrajegyzék csak azokat tünteti fel, akik juttatott birtok, vagy katonatelek fejében szolgáltak, míg a mezővárosi hajdúk sem földet, sem zsoldot nem kaptak, legalábbis az uradalomtól. Elképzelhetetlen egyébként, hogy 1682-ben, a török háború küszöbén, az uradalom lemondott volna erről a kontingensről. Ha a mezővárosi hajdúk további részvételével számolunk az uradalom katonai szervezetében, akkor a létszám 1672-höz képest nem csökkent, hanem kissé emelkedett.

Úgy tűnik, hogy a fejlődés már említett trendje az 1680-as évek elején tovább folytatódott: a korábbi 46 summalista és beneplacentárius nemes helyett most csak 29-et tudunk kimutatni, akik összesen 73 huszárt állítottak ki. Eszerint a fegyveresek állítására kötelezett nemes birtokok száma 37⁰/₀-kal, a katonáké pedig 29⁰/₀-kal csökkent. Nem számítva néhány egész sessió beneplacentáriust, aki személyesen szolgált — és akiket ezen a listán nem lehetett külön választani a paraszthusároktól — a nemesektől nyeregbe ültetett 73 huszár már csak 15⁰/₀-át teszi ki az uradalmi katonaságnak, míg a *katonaparaszti* elemek súlya eléri annak 85⁰/₀-át! A veszteségekre és kiesésekre utal az öt, átmenetileg pusztá katonatelek.

Katonaparasztság, 1692

1692-ben, Zrínyi Ádám hősi halála után, a muraközi uradalom mindkét része a királyi kamara kezébe került. Az akkor készült kamarai értékbecslés különválasztva összegzi a két birtokrész termelőerőinek állapotát és jövedelmeit. Figyelembe kell azonban vennünk az adatok reális értékeléséhez a Muraköz háborútól pusztított, erősen leromlott helyzetét. Szigetvárt, majd Kanizsát 1690-ben tíz hónapi ostrom után vívták meg a császáriak, s ha 1692-re el is húzódott egy kissé a hadszíntér az uradalom határaitól, a békeállapot még majd egy évtizedig várattott magára. Kitérően jellemzi az uradalom viszonyait a népes telkek állományának alakulása.

¹² MZ 7. irat anyagának összegezése alapján.

¹³ MZ 8. irat.

Az uradalom és a zálogbirtokosok kezében levő lakott egész telkek együttes száma és indexszáma

1638	1672	1692	1720
1027,6	794,4	442,6	578,0
100	77	43	56

A lakott sessiók száma nemcsak az 1638. évi helyzethez mérten zuhant mélypontra 1692-ben, de még az ugyancsak megtépzott 1672. évi állapothoz képest is a felére csökkent. Durván számítva azt mondhatjuk, hogy azt a gazdasági erőt, amelyet 1672-ben egyedül a kamarai birtokrész képviselt, most a két birtoktesten együtt is alig érték el.

A katonai szervezet az 1670—1680-as években már mutatkozó trend szerint alakult. Először jelennek meg 1692-ben a zálogbirtokos nemesek, mint kizárólag zálogkölcönt nyújtó csoport, melynek már semmiféle katonai kötelezettsége nincs. Ugyanakkor azok a summalista és beneplacentárius nemesek, akik a régi trend szerint huszárokat állítanak, most külön csoportot képeznek. Végül a katonaparasztok által igénybe vett telkek számát különválasztva tüntette fel az aestimatio.

	fiscalis birtokrész	néhai Zrínyi Ádám birtokrésze
summalista és beneplacentárius nemesek	91 sessio	89 sessio
katonaparasztok	36 sessio	21 sessio

Miután az 1672. évi értékbecslések és katonajegyzékek alapján ismerjük a katonaaállítás kulcsszámait, a fenti — egész telekben meghatározott — állományból kiszámíthatjuk a katonák számát.¹⁴

	fiscalis birtokrész	néhai Zrínyi Ádám birtokrésze
nemesi huszár	55	54
paraszthuszár	29	17
paraszthajdu	171	100
összesen 426 fő	255	171

A már 1670 óta kamarai igazgatás alatt álló birtokrész lényegesen nagyobb katonai terhet viselt, mint az uradalom másik fele. Együttes létszámuk, a 426 fő, ugyanolyan mélypontját jelzi az uradalom katonai erő kifejtésének, mint a népesség és a művelt terület már ismert hanyatlása. Mérlegelve az elmúlt 5—6 év háborús pusztítását és veszteségeit, azt mondhatjuk, hogy ez a létszám, a körülményekhez képest, az uradalmi katonai szervezet jó működését és hatékony voltát bizonyítja.

Úgy tűnik, hogy a paraszti katonaságot erősebb veszteségek érték, mert a nemesi katonaság aránya — a 109 huszár — újra a fegyveresek egynegyedét tette ki, szemben a katonaparasztok 75⁰/₀-ával. Persze, ha figyelembe vesszük, hogy a nemesi huszárok háromnegyede ugyancsak parasztkatona volt, akkor a

¹⁴ A katonai szolgálattal tartozó nemesi birtokosok átlagosan 1,05 jobbágytelek után állítottak ki egy huszárt, ugyanakkor egy paraszthuszár tartása csupán 0,41 telekbe, egy paraszthajdúé pedig csak 0,14 telekbe került az uradalomnak. A katonaparasztok egyharmadát huszárok, kétharmadát hajdúk tették ki.

de facto katonaparasztok a fegyveres erő több, mint 90%-át adják a 7—8%-nyi valóban személyesen szolgáló nemesi katonával szemben.

A korábbi összeírásokban csak azt jelezték, hány egész telek került nemesi birtokosok, vagy telkes parasztok kezére katonai szolgálat fejében, 1692-ben azonban az összeírók pontosan felmérik az efféle lekötöttség gazdasági konzekvenciáit az uradalom számára. Az ekkor újra egyesített muraközi uradalom évi bevétele egy egész telek után 96 forint, míg egy parasztkatonák által lakott sessio integra után csak 9 forint volt! A parasztkatonák után húzott földesúri jövedelem csak 9,2%-a volt a jobbágyi adózásnak. A zálogbirtokosok és szolgáló nemesek katonaállítással terhelt telkei után többé semmiféle jövedelme nem volt az uradalomnak. S tegyük hozzá, hogy 1692-ben a teljes uradalom 442,6 népes sessiójából 180 egész telek ehhez — a katonaállításért a nemeseknek átadott, s többé nem jövedelmező — típushoz tartozott. Ez a katonai teher, annak közben megfigyelhető csökkenése ellenére is, rendkívül erősen korlátozta az uradalom jövedelmeinek nagyságát.

Utalnunk kell végül arra, hogy a summalista és beneplacentárius nemesi családok kapcsolata az uradalommal, amelyet a zálogkölcsonök és a katonai szolgálat oly szorosra fűzött, generációkon át fennmaradt. Az eredetileg a Zrínyi családhoz kapcsolódó gazdasági és kliensi kötelek rendszere a kamarai birtoklás időszakában sem lazult meg; az 1672-ben szereplő és katonai szolgálattal tartozó 46 nemesi birtokos közül 20 családot az 1638. évi, másik 23 családot pedig még az 1720. évi uradalmi összeírásokban is azonosítani tudunk. A helyi nagybirtoknak a 16—17. században a környékbeli középnemességre gyakorolt vonzását és meghatározó befolyását történetírásunk gyakran említette, de csak illusztratív példákkal támasztotta alá. A muraközi uradalom gazdasági és katonai története ezt a folyamatot egy évszázadon át és kvantitatív adatanyaggal is bizonyítja.

Katonaparasztság, 1720

A katonaparasztok nem szerepelnek többé külön csoportban az 1720. évi urbáriumban. Az uradalomtól földet zálogolt, illetve szolgáló nemesek, akik néhány katona állítására voltak kötelezve, most már csak zálogbirtokos urakként szerepelnek az urbáriumban. Katonai szolgálatukról, vagy terhükről nincs többé említés: a korábbi summalista, illetve beneplacentárius birtokosok katonai szolgálata megszűnt.

A régi katonaparasztok létjogosultsága is elhalványult, az összeírásban mindig mint hajdani katonákról beszélnek róluk. Arról azonban, hogy a telkes parasztok szintjére süllyedtek volna, nincs szó! Helyzetükről majdnem minden volt katonai településen megemlékeznek és ezek a hosszabb-rövidebb bejegyzések azonos tartalmúak. Novakovec falu lakosairól pl. az összeíró a következőképpen nyilatkozott: „ezek egykoron fegyverrel szolgáltak és pedig a quartalisták, mint lovasok, az octavalisták, mint gyalogosok, minden alkalommal kivonultak a törökök ellen és *semmivel sem adóztak*, csupán tizedet fizettek; most pedig katonai kötelezettségük helyett 45 fl árendát fizetnek s a fent jelzett dézsmát teljesítik”.¹⁵ Lényegében azonos csengésű kifejezésekkel szólnak róluk a többi katonafaluban is. A Garinovec-belieknek „*nincs úrbéri kötelezettségük*,

¹⁵ „Hic olim armis serviebant utpote quartalistae equites, octavalistae autem pedites, ad omnem occasionem contra hostem Turcam insurgent praeterea que nihil contribuebant, sed tantummodo decimam ut supra praestabant, nunc autem loco militaris obligationis solvunt arendam in fl 45, ac decimam ut supra praestant”. MZ 17. irat, 134—135. p.

csak évi árendát adnak”; hasonlóan jellemzik az Alsó-Kralovecen élő katonacsaládok helyzetét: „Lovrechich, Chuk, Kovach, Kadonich és Kuznyak, mert régebben katonák voltak, nem úrbéri kötelezettséget teljesítenek, hanem uradalmi árendát fizetnek.”¹⁶

Másutt csak korábbi katonai szerepüket emlegetik az összeírásban: Turnischa-ban „katonák, akik egykor fegyverrel szolgáltak”; hasonló megjegyzéssel illették Ferkatinec falu és Kottori opidium lakosait is.¹⁷ Miklovec, Krisovec, Dubrava, Szent Vid, Novovesz stb. falvakban viszont azt állapítják meg a lakosokról, hogy „egykor katonai szolgálatot teljesítettek”.¹⁸ Az árendafizetés olyannyira jellemző volt a katonaparasztkok félszabad helyzetére a muraközi uradalomban, hogy ahol nem is említik katona voltukat, de jobbágyi szolgálat helyett csak árendát kell fizetniük, magától értetődő, hogy katonaparaszttal állunk szemben. Így pl. a goricsányi vajdaság falvaiban, ahol, mint az urbarium írja: „robot és természetbeni adó helyett az uradalomnak csak forint árendát adnak.”¹⁹

Bár a 18. század elején e réteg katonai szolgálata megszűnt, különleges szociális helyzetük és azzal kapcsolatos gazdasági kiváltságaik érintetlenül maradtak. Alapvetően csak egy bérösszeg (árenda) fizetésére voltak kötelezve, anélkül, hogy a szokásos jobbágyi terheket és robotot teljesíteniük kellett volna.

Vizsgáljuk meg, mennyiben számított a volt katonaparasztkok árendája kisebb tehernek, azaz előnynek, az uradalmi jobbágyok adózásával szemben? Goricsány volt katonaparaszti falu lakosai pl. évi 110 forint árendát fizettek az uradalomnak. Semmi egyebet nem teljesítettek, sőt még tíz quartalista és hat octavalista desertatelek használatát is megkapták. A falu 10 quartalista, 11 octavalista és 7 sedecimalista lakosának szabályos úrbéri szolgálata összesen 401,2 forintot tett volna ki, nem számítva a gabona- és méhdézsmá értékét. E példa nyomán úgy tűnik, a katonaparasztkok árendáját úgy szabták meg, hogy az a jobbágyok által teljesített földesúri adónak legfeljebb 15–20⁰/₀-ára rügött. És ez a tétel alig volt nagyobb annál, mint amivel aktív katonaparaszt korukban, azaz mentességük időszakában tartoztak az uradalomnak.

Az oppidumok katonai szolgálata

Érdekesen alakult 1720-ra a muraközi uradalom mezővárosainak katonai szolgálata. Perlak oppidum lakosai a 17. században kötelesek voltak a tüzérségnél szolgálni, annak fuvarozását ellátni stb. Most pontosan meghatározott árendát fizetnek és korábbi katonai kötelezettségeikről már nem esik szó. A legnépesebb mezőváros, Légrad polgárai az 1709. évi kiváltságlevél szerint „szabadok” (liberi) és korábbi katonai szolgálatuk említés nélkül marad. Az ugyan-csak árendával adózó Nedelic oppidum lakosainak az 1690-es kiváltságlevél értelmében „a Sziget védelmére mindig fegyveresen kell kivonulniuk” — 1720-ban azonban már nincs szó katonai szolgálatukról.²⁰

Az 1720-ban még azonosítható katonaparasztkok lényegében három katonai

16 „...urbarialem obligationem non praestant verum arendam annum” in Garinovec. — Alsó-Kralovec-ben: „Lovrechich, Chuk, Kovach, Kadonich et Kuznyak, qua olim milites, non urbarialem obligationem, verum arendam dominalem solvere solent”. MZ 17. irat, 89. és 137. p.

17 Turnischa-ban: „Milites. Hi olim militarem obligationem praestabant”. MZ 17. irat, 139., 142. és 149. p.

18 „Hi olim militarem obligationem praestabant. MZ 17. irat, 142–143., 150. és 153. p.

19 Goricsány, Hudossán stb. „loco laborum et datiarum dominio... arendam in fl...praestant”. MZ 17. irat, 108–112. p.

20 Perlak, Légrad és Nedelic oppidum: „ad defensionem Insulae semper armis suis praesto esse noverint”. MZ 17. irat, 172–180., 181–193. és 197–199. p.

körzetben, a goricsányi, novakoveci és kottori vajdaságban helyezkednek el, összesen mintegy 14 helységben.

Novakovec	18 család	Kottori oppidum	88 család
Domasinec	40 család	Dubrava	76 család
Garinovec	7 család	Vidovec, Novavesz	35 család
Turnischa	39 család	Nedelic	20 család
Ferkatinec	3 család	Goricsány	28 család
Miklovec	14 család	Hudossány	28 család
Krisovec	15 család	Alsó-Kralyovác	5 család

Ez a hangsúlyozott területi tömörülés az 1682. évi katonaparaszti kimutatásból még teljesen hiányzott. A 17. században még jórészt szetszórt telkeken ülő katonaparasztokat közben összetelepítették és a falvakból külön katonai körzeteket alakítottak ki. Ezeket megkülönböztetésül *vajvodatus*-nak nevezték, szemben az uradalom belső közigazgatásánál használt *judicatus* nevű kerületekkel. Számuk 1720-ra kétségtelenül leapadt, a fenti 417 család ugyanis az egész uradalom állományát jelzi, vagy pontosabban azokat, akik a régebbi katonaparasztságból megmaradtak. Az 1672. és 1682. évi kimutatások listáin szereplő 480, illetve 400 főt ezzel szemben csupán a megosztott uradalom felerésze, a kamarai kezelésű birtokrész állította ki.

A török veszélytől megszabadult Muraközben a katonaparasztok elveszítettek több évtizedes funkciójuk alapvető okát, azt a tényt, hogy az uradalom határai jórészt egybeestek a török határral, és hogy azokat a török rabló portyáival szemben állandóan védeni kellett. 1720-ban az uradalom bizonyos fokig pathhelyzetbe került régi katonaparasztjaival szemben. Korábbi katonai-védelmi feladatuk megszűnt, speciális társadalmi helyzetük rangja és annak gazdasági előnyei azonban megmaradtak. Így a katonaparasztból nem lett jobbágy! A telkes parasztokat sújtó állami adó és az uradalmat illető robot, természetbeni adó, ajándék és pénzadó helyett csupán falvanként egy összegű árendát fizettek és néhány helyen még gabonátizedet, illetve néhány napi fűkaszalási munkát teljesítettek. És igen jellemző módon, az említett kedvezmények rögzítésénél, az összeírók minden esetben hangsúlyozták, hogy mentességük alapja a korábbi katonai szolgálat volt. 1720-ban már több, mint három évtizede megszűnt a muraközi uradalom határhelyzete, szükségtelessé vált a katonaparasztság fenntartása, csoportjukat mégsem tudták visszaszorítani az adózó jobbágy-ság tömegébe. A fegyveres szolgálat tényétől szabad paraszttá vált, privilegizált réteg a katonai kötelezettség eltűnése után is jórészt megőrizte korábbi gazdasági-társadalmi kiváltságait.

Összegezve: a 17. század második felében jól szervezett katonaparasztságból 1720-ban még 417-nek sikerült megőrizni korábbi kiváltságait. Csoportjuk, erős csökkenés után, még így is 17⁰/₀-át tette ki az uradalmi jobbágyságnak. Az úrbéri kötelezettséget azonban semmiképpen sem állt szándékukban magukra vállalni. Az ugyanabban az évben (1720) végrehajtott állami adóösszeírás során a muraközi járás felvételét végző tisztviselők Perlak oppidumnál a „szabados”, volt katonaparasztokról a következőket írják: „azelőtt sokkal többen voltak, de mióta a törökökkel jótékony békét kötöttünk, azoknak nagy része Horvátországba, vagy más vidékre kivándorolt.”²¹ Egy részük feltehetően az újonnan szervezett császári katonai Határőrvidékre.

Azt a körülményt, hogy a muraközi katonaparasztok az általános helyzet megváltoztatásával sem voltak hajlandók kiváltságos gazdasági-társadalmi stá-

²¹ OL Archivum Regnicolare Lad. KK No 8, Fasc. 5, Conscriptio inelyti comitatus Szaladiensis... 1720. Perlak oppidum.

tusukat feladni, és ha kellett inkább elvándoroltak, az egykorú hivatalos források elég egyértelműen bizonyítják.

A katonaparasztok országos helyzete

Befejezésül utalni szeretnénk arra, hogy a muraközi uradalomban olyan tiszta formában megmutatkozó katonaparaszti szervezet országosan elterjedt intézmény volt. Az 1550-es években a földesúri várakban felsorolt s még középkori eredetű „servitores arcis” is a jobbágyi szolgálatól mentesített parasztokból kerültek ki.²² Néhány évtizeddel később a nagyobb várak környékén, így pl. Gyalun (1581) vagy Szamosújvárott már szabad puskás parasztokat találni,²³ akik nem zsoldos katonák, hanem katonai szolgálat fejében mentesített jobbágyok, katonaparasztok. Eltekintve a székelyek sajátos határőrszervezetének korábbi fejlődéstörténetétől, a 16. század második felében már őket is úgy jellemezte egy Erdélybe látogatott francia megfigyelő, mintha katonaparasztok lettek volna. 1591-ben írta róluk: „ők alkotják Erdély legerősebb katonai erejét, haduk szabad népből áll, akik mentesek minden adótól, de kötelesek a fejedelmi hadban zsold nélkül szolgálni”.²⁴ Állapotuk a 16. század végén pontosan egyezik a katonaparasztokéval. A 17. század derekán II. Rákóczi György fejedelem az Erdéllyel határos magyar megyékben (Partium) egyenesen nemességet ígért minden katonának álló parasztnak.²⁵ Ezért a magyar földesurak panaszt is emeltek ellene az országgyűlésen.

A Zrínyiek többi, horvátországi uradalmában mindenütt megtalálni a 17. században a katonaparasztokat. 1680-ban az „elzálogosított és katonai szolgálat fejében felszabadított” földek²⁶ az egyes uradalmak jövedelmének 20—28⁰/₀-át is lekötötték. Zömmel vlachokról és a muraköziekhez hasonló katonaparasztokról van szó. Egyes helyeken a dalmáciai Zrínyi-uradalmak katonaparasztságát már az elkobzás időpontjában (1670) feleskették az uralkodóra és besorozták a császári határőrségbe.²⁷ A második legnagyobb magánhadserget Horvátországban a zágrábi püspökség uradalmi tartották el. Számuk még 1769-ben is 744 katonaparasztra rúgott, a teljes paraszti állomány (3811 család) csaknem 20⁰/₀-ára.²⁸ Kapuvár, Lednice, Szatmár és Ecsed váruradalmaiban a 17. század derekán a katonai szolgálat fejében mentesített katonaparasztok általában a jobbágynépesség egyötödét teszik ki.²⁹ Végül a legnagyobb magyar birtokkomplexum, a Rákóczi-vagyon 15 uradalmának 1688—1690. évi kamarai összeírása szerint a szolgáló nemesek és a harcos jobbágyok aránya a teljes népesség 20,6⁰/₀-át tette ki.³⁰ Ennek katonaparaszti része a jobbágycsaládok kb. 15⁰/₀-ára rúgott.

A felsorolt adatok alapján úgy tűnik, hogy a katonaparasztság intézménye a 17. század folyamán nem csak a határmenti uradalmakban, de országosan is elterjedt. Ez azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termelés súlyát viselő jobbágy-ság mintegy egyötöde ténylegesen szabad paraszti állapotba jutott. Gazdasági-

22 N. Kiss István: A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. No 3—4., 61—75. o.

23 Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. XII. p.

24 Hurmuzaki, E.: Documenta privitoare la istoria romanilor. București, 1887—1942. Tom. XII. 152. o. Idézzé Demény Lajos: Székely felkelés 1595/1596. 109. o.

25 Aczady Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Budapest, 1898. 95. o.

26 „oppignorata et pro servitiis militaribus eliberata”. In: „Summarius Extractus universorum Bonorum Zriniano... Fiscalium”. MZ 6. irat.

27 Lásd az MZ 3. iratot.

28 A zágrábi püspökség javainak kamarai összeírása 1769-ben. OL E 156 U. et C. Fasc. 102, No 10—15.

29 Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései korszakában, 1556—1767. Budapest, 1969. 408—450. o.

30 A Rákóczi birtok általános kamarai összeírása, 1688—1690. OL E 156, U. et C. Fasc. 3, No 7.

lag külön jelentőséget kölcsönöz e folyamatnak az a körülmény, hogy a szabad- és katonaparasztok zöme egyben gazdagparaszt is volt.³¹

Ennek a sajátos szociális struktúrának, amelyben a gazdagparaszt, a szabadparaszt és a katonaparaszt fogalmai, ha nem is teljesen és nem is maradéktalanul, de jórészt fedték egymást, a török kiűzése vetett véget. A török birodalom a Száva—Duna—Kárpátok vonala mögé húzódott vissza s ezzel megszűnt a katonaparasztságot létrehozó legfőbb ok: az olcsó és tömeges fegyveres erő fenntartásának szükségessége a birtok, s egyben az ország védelmére.

Küzdelem a katonaparaszti szabadságért

A jelentős társadalmi és gazdasági súlyú katonaparasztság sorsa a következő másfél évszázadban (1700—1850) igen ellentmondásosan alakult. Egyrészt a földesurak visszavették harcos jobbágyaiktól a mentességet és igyekeztek őket az adózó jobbágyságba visszakényszeríteni; másrészt a Habsburg-kormányzat, felismerve a katonaparaszti rendszer szembeálló előnyeit — olcsóságuk, helyi telepítésük, könnyű mozgósíthatóságuk —, azt átvette és az ország déli határán annak mintájára építette ki a katonai Határőrvidéket, a „Militärgrenze”-t.

A katonaparasztok visszaszorítása a jobbágysorba meglehetősen általános tendencia volt, de hosszan elhúzódott és nem járt mindenütt sikerrel. A kelet-magyarországi hajdúfalvak a 18. században pl. elveszítették szabadságukat, de a muraközi katonaparasztok 1720-ban, régi kiváltságaikra hivatkozva, nem paraszti módra adóztak, hanem kedvezményes árendát fizettek; ugyancsak megőrizték kiváltságos helyzetüket — 1735-ig bizonyítottan — a Nógrád megyei katonaparasztok is.³² A zágrábi püspök katonaparasztjai pedig még 1769-ben is csorbítatlanul őrizték régi adóügyi és szociális kiváltságaikat, azaz korábbi szabadságukban éltek. Erdélyben 1767 és 1821 között, öt országos összeírás tanúsága szerint, a paraszti népesség 25⁰/₀-a élt szabadparasztként korábbi, vagy aktuális katonai szolgálata fejében.³³ Végül utalnunk kell rá, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás végrehajtása során számos olyan falut neveznek meg, amelyeknek katonaparaszt lakosai³⁴ a törvény alkalmazásáig megtartották régi szabadságukat.

A Határőrvidék katonaparasztjai, 18—19 század

Mialatt az ország belsejében, a változott körülmények között, a nagybirtokosok már igyekeztek megszabadulni katonaparasztjaik tömegétől, a déli határszélien a bécsi kormányzat hozzálátott az állami katonaparaszti rendszer kiépítéséhez. A török kiűzése után a Száva—Duna-völgy és a Bánát elpusztult és jórészt lakatlan területein a Habsburg uralkodó, megszabadulva a nagybirtokosok és a nemesi rendek ellenkezésétől, mint egyedüli és kizárólagos földesúr lépett fel, aki ezen a területen letelepítette ortodox vlach és katolikus horvát katonaparasztjait.

Mint ismeretes, a vlachokat, ezt a török elől futó balkáni pásztornépet, már

³¹ N. Kiss I.: Gesellschaft... i. m. 283—293. o.

³² Pálmány Béla: Végvárok újjátelepítése Nógrád megyében a török kiűzésének korszakában. Előadás a „Magyarország társadalma a török kiűzésének idején” c. konferencián. (Szécsény, 1983. április 6—8.)

³³ A hajdúszabadság elvesztésére nézve Rácz I.: Hajdúk... i. m. A zágrábi püspökség katonaparasztjaira nézve lásd a 28. jegyzetet. — Az erdélyi katonaparasztságot illetően Csetri, Elek—Imreh, István: Erdély változó társadalma, 1767—1821. Bukarest, 1980. 143. o.

³⁴ Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság és a Temesi bánáság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. 86—87. o.

1535-ben beengedték Szlavóniába, ahol határvédelemre alkalmazták őket. A vlachokat különböző uradalmak és kamarai birtokok puszta területeire telepítették, az új telepesek mindenféle földesúri adózástól szabadok voltak és kezdettől fogva házközösségi rendszerben éltek. Horvátországban a szabad parasztokat ellenségesen fogadó nagybirtokosok tiltakozása a 17. század elejéig teljesen meggátolta a csak a császártól függő vlachok betelepítését.³⁵

A Határőrvidék 1700 körül elkezdődő betelepítésénél a bécsi Haditanács a nagy uradalmakban kialakult katonaparaszti rendszert vette alapul. Itt is kb. akkora katonatelekekkel számoltak, mint az uradalmakban, de az eltérő természeti feltételek miatt növelniük kellett annak nagyságát. A telepítési körzet földjének „bozotos, mocsaras és teljesen elvadult jellege” miatt³⁶ kétszer akkora telket osztottak a huszároknak, mint a Muraközben: 24 horvát holdat 12 helyett. E rendszerben az uralkodó nemcsak mint tulajdonos és főparancsnok állt szemben zsoldos seregével, ami a monarchiabeli katonai struktúrák általában jellemezte, hanem központi földesúri minőségében ültette szabad telekre katonaparasztjait. Maga a katonatelekek eleinte ideiglenes használatra volt csak átengedve — akárcsak az uradalmi szervezetben — és csak később, 1850-ben nyilvánították azt örökbirtokká. „A határőrség mint a katonatelepesek fegyveres ereje”³⁷ működött és a bécsi kormány igyekezett is őket ebben az állapotban megtartani; az övezetben nem fejlesztették az ipart és megtiltották, hogy a határőrökön (Grenzer) kívül ott más is földet szerezhessen.³⁸ Ez a rendszer nem szolgálta ugyan a terület gazdasági fejlődését — pl. a manufaktúrák létesítését — de igen hasznos volt a Haditanácsnak, mert a határvédelmen kívül olcsó és nagy létszámú hadsereget biztosított külső háborúi számára. Persze a Haditanácsnak korántsem volt célja a szabadparasztok kialakítása a Határőrvidéken, csak hogy ez megkerülhetetlen feltétele volt a fő célkitűzés biztosításának, az erős és olcsó hadsereg fegyverben tartásának. A feudális terhektől törő felszabadulás az olcsó határőrezredek fenntartásának kulcskérdése volt.

A többi határőrkerület szervezése a 18. század első felében, így pl. a Bánátban, a horvát-szlavóniáival azonos körülmények között ment végbe. Némileg különbözött ettől az erdélyi határőrezredek felállítása, mert itt hiányoztak a puszta területek, s így nem tudtak mindenkinek katonatelket juttatni³⁹ — és mert a katonai szervezetbe bevont parasztok egy része már korábbi szolgálata fejében szabadparaszt, sőt nemesember volt. A székely ezredek területén pl. 1770-ben, a szervezés lezárása után, 3876 parasztkatonára 1076 nemes határőr esett.⁴⁰ A napóleoni háborúk korszaka után az erdélyi határőrvidéken 90 ezer magyar és székely, 70 ezer román és kb. 1000 szász és más nemzetiségű lakos élt, azaz a katonaparasztok között a magyar elem erős túlsúlyban volt, holott Erdélyben akkor már a románság volt többségben.⁴¹ A szervezési táblák szerint (1770) az állandóan szolgálatot teljesítő 2140 gyalogos és 286 lovas határőrt szükség esetén 18 264 főre lehetett kiegészíteni. Eltartásuk évi 170 ezer forintba került, azaz „egy viszonylag kis összeg fedezni tudta a 6 ezred eltartásának költségeit. A megtakarítás így évi 1 255 964 forintot tett ki.”⁴² Az erdélyi határőr-

35 *Močanin, F.*: Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slawonischen Grenze. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Ed. O. Pickl. Graz 1971. 297—307. o.

36 *Vancizek, Fr.*: Spezialgeschichte der Militärgrenze. Wien, 1875. I. 132—133. o.

37 „The Grenzer were an army of military settlers”. *Rothenberg, Gunther Erich*: The Austrian Military Border in Croatia. Urbana, 1960. 105. o.

38 „Il n’y a sur cette frontière aucune autre industrie, ni agricole ni manufacturière: point d’usines, point de machines en mouvement, presque point d’autre bruit que celui des armes à feu”. *Felix de Beaujour*: Voyage militaire dans l’empire Ottoman. Paris, 1829. 427. o. Idéve *Rothenberg*: The Austrian... i. m. 115. o.

39 1830-ban az erdélyi határőrök 6,3%-a volt „unpossessioniert”. *Göllner, Carl*: Die siebenbürgische Militärgrenze. München, 1974. 92—93. o.

40 *Göllner*: Die siebenbürgische... i. m. 28—34. o.

41 Uo.

42 Uo. 24. o.

vidék fenntartásával, a bécsi kormányzat 88⁰/₀-os költségmegtakarítással tudott ugyanannyi katonát kiállítani, mint a szerezdekben! Több, mint nyolc határ-
őrt állított fegyverbe a kormány abból az összegből, amelyet egyébként egy
sorkatona tartására költött. Ez volt a döntő ok, amelyért a Habsburg hatóságok
oly határozottan védelmezték a katonaparaszti szabadságot, a Militärgrenze
legfontosabb feltételét.

A katonaparasztság történeti jelentősége

A horvát-szlavón és a többi határőrkerületnek volt egy más jellegű és hatá-
sában sokkal fontosabb következménye is, amelyről addig meglehetősen eltere-
lődött a figyelem. Azok a horvát, szerb, román és magyar parasztok, akik a ha-
tárőrvidéki szervezetben éltek, 150—200 évvel hamarabb *felszabadultak* a föl-
desúri függésből és kizsákmányoltságból, mint jobbágytársaik. Hasonlóan a
Zrínyiek, Frangepánok, a zágrábi püspök és a magyarországi nagybirtokosok
példájához, a császár de facto felszabadította minden katonaparasztját a földes-
úri terhektől, sőt az állami adók nagy részétől is. A katonai határőrvidék rend-
szere — éppen a feudális reakció felerősödésének korszakában (1711—1848) —
jómódú szintre emelte és mentesítette a földesúri kizsákmányolástól a paraszt-
ság százezres tömegeit, 1851-ben a horvát-szlaván, a bánáti és az erdélyi határ-
őrvidék 33 549 km²-t tett ki, 1 009 109 fő népességgel.⁴³ Bár a Határőrvidék bel-
ső története nem mentes a válságoktól, és a katonaparasztoknak időnként sú-
lyos véráldozatot kellett hozniuk, mint a fenti statisztikai adatok bizonyítják,
az államterület 10,3⁰/₀-án a népesség 7,63⁰/₀-a számára szabad és jómódú pa-
raszti állapotot biztosított egészen az általános jobbágyfelszabadításig. Ez a sa-
játos és előnyös helyzet a horvát, szerb, német, román és magyar parasztszámokra
egyenként kiterjedt, de e nemzetek történetírása eddig egyenként elhanyagolta a
Határőrvidék szabadparaszti jellegének kellő méltatását és jelentőségének a
késő feudáliskori, illetve a kapitalista agrárfejlődésben (kulák-réteg) való érté-
kelését. A katonaparaszti szabadság nagy szerepet játszott a régi magyar ki-
rályság gazdasági és társadalmi történetében és biztosította a gazdasági és szo-
ciális felemelkedést a jobbágyság jelentős része számára mind az országban szét-
szórtan, mind a Hátárőrvidéken zárt egységekben, egészen a jobbágyfelszaba-
dításig.

Иштван Н. Киши

ВОИНЫ-ДВОРЯНЕ И СОЛДАТЫ-КРЕСТЬЯНЕ В ЛАТИФУНДИИ ЗРИНИ В МЕЖДУМУРЬЕ, 1638—1720 ГГ.

Резюме

15-летняя война (1593—1608 гг.) завершилась финансовым крахом государства Габсбургов, наемная армия после 1608 года была распущена. В начавшейся вскоре тридцатилетней войне восточный фронт против турок, который проходил через Венгрию, отошел на задний план. В результате этого затронутые землевладельцы были вынуждены взять на себя бремя расходов на оборону.

Владельцы поместий вознаграждали своих солдат усадебными нарезками и землей. В начале поместное войско состояло из дворян, которые под залог или обязательство передачи им опустошенных угодий должны были выступать на войну, выставив нескольких солдат. Эти

⁴³ Galgóczy: Magyarország... i. m. 68—69. o.

землевладельцы-дворяне выставляли солдат из собственных освобожденных крепостных. Между тем и сам помещик тоже сдавал в солдаты часть крепостных, и в 1672 году основная масса поместной армии уже состояла из крестьянвоинов. При новом порядке крестьянской рекрутчины один гусар обходился помещью в четыре раза меньше, а один гайдук — в 12 раз меньше, чем при наборе войска из дворян.

Система крестьянского воинства имеет чрезвычайное значение: помещье за обязательство несения военной службы освободило значительную часть крепостных от феодальных повинностей (20%), де-факто оно подняло их в сословие свободных крестьян, обеспечило для них уровень зажиточного крестьянства и разрешило, чтобы они, как вооруженное формирование пользовались особым статусом.

После прекращения турецкого владычества (1699 г., 1718 г.) дальнейшее поддержание в стране крестьянского воинства почти утратило свое значение, хотя заинтересованные хотели и дальше сохранить свой вольный статус. В течение XVIII века во многих случаях удавалось обратно закрепить их, другие же смогли сохранить свои привилегии вплоть до раскрепощения крестьян (1848 г.).

Начиная с 1700 года в организованных по решению Военного Совета в Вене пограничных округах (марках) постоянные пограничные стражи формировали из крестьян по образцу ополчения, выставляемого помещиками. Император здесь выступал как главный помещик, поселяющий своих солдат на войсковых угодьях в качестве вольных крестьян. Солдатскокрестьянское хозяйство — несение военной службы как в рамках поместий, так и позднее в пограничных округах обеспечило свободное и беспоплиное состояние для значительной части феодального крестьянства.

István N. Kiss

ADELIGE SOLDATEN UND SOLDATENBAUERN IM ZRÍNYI-GUT VON MURAKÖZ, 1638—1720

Resumee

Der Fünfzehnjährige Krieg (1593—1608) endete mit einem finanziellen Zusammenbruch für den Staat der Habsburger, das Söldnerheer wurde nach 1608 demobilisiert. Während des bald ausgebrochenen Dreißigjährigen Krieges wurde die östliche Front gegen die Türken in Ungarn in den Hintergrund gedrängt. Infolge dessen waren die bestand das Heer der Domänen aus Adelligen, die gegen Pfandnahme oder sich zu nehmen.

Die Großgrundbesitzer befriedigten ihre Krieger mit Grund und Acker. Anfangs bestand das Heer der Domänen aus Adelligen, die gegen Pfandnahme oder Übernahme verwüsteter Grundstücke mit einigen Soldaten in den Krieg ziehen mußten. Diese adeligen Grundbesitzer machten ihre befreiten Leibeigenen zum Soldaten. Während dessen machte das Gut auch selbst, einen Teil seiner Fronbauern zum Soldaten, so bestand im Jahre 1672 der überwiegende Teil des Heeres der Domänen aus Soldatenbauern. In dem neuen System der Soldatenbauern kostete es dem Gut ein Husar 4mal, ein Haiducker 12mal weniger als im Heer der adeligen Soldaten.

Das System der Soldatenbauern ist von außerordentlicher Bedeutung: das Gut befreite einen großen (etwa 20%) Teil der Fronbauer von ihren feudalen Lasten gegen den Kriegsdienst, de facto wurden sie zu freien Bauern, es wurde ihnen das Lebensniveau eines reichen Bauern gesichert und es wurde ihnen zugelassen als bewaffnete Truppe eine besondere Lage zu haben.

Nach der Türkenherrschaft (1699, 1718) erlosch der Grund, das System der Soldatenbauern weiter aufrechtzuerhalten, obwohl die Betroffenen auch im weiterhin ihre freie Lage bewahren wollten. Im Laufe des 18. Jahrhunderts gelang es in zahlreichen Fällen, sie in die Fronbauerschaft zurückzudrängen, andere wieder konnten aber ihre Privilegien ganz bis zur Aufhebung der Leibeigenschaft (1848) bewahren.

Seit 1700 wurde die durch den Wiener Hofkriegsrat gegründete Militärgrenze nach dem System der Soldatenbauern der Grundherrschaften entwickelt. Dabei hatte der Kaiser als zentraler Grundherr seine Soldaten als freie Bauern auf den Soldatengrundstücken ansiedeln lassen.

Das System der Soldatenbauern sicherte sowohl im Rahmen der Gutsherrschaften als auch in der späteren Militärgrenze eine freie und steuerfreie Lage für einen bedeutenden Teil der feudalen Fronbauerschaft.